

М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – 3-тє вид., перероб. та доп. – К.: Атіка, 2003. – 1056 с. **11.** Пинаев А.А. Курс лекций по общей части уголовного права: Кн. 1: О преступлениях. – Х.: Харьков юрид., 2001. – 289 с. **12.** Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини: Закон України від 16.07.1996 р., № 1007 XIV // Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 41. – Ст. 377. **13.** Пунда О.О. Правове регулювання донорства та трансплантації у законодавстві України: цивільний та кримінально-правовий аспекти // Право і безпека. – 2004. – Т. 3. – № 4. – С. 101-105. **14.** Романов С., Мислива О. Новий Кримінальний кодекс України: чи обґрунтована криміналізація трансплантології // Предпр-во, хоз-во и право. – 2001. – № 8. – С. 101-104. **15.** Тацый В.Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. – Х.: Вища шк., 1988. – 198 с. **16.** Цивільний кодекс України // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 11. – Ст. 461. **17.** Чеботарьова Г.В. Кримінально-правові проблеми трансплантації органів або тканин людини та донорства крові: Дис...канд. юрид. наук: 12.00.08 / ІДП НАН України. – К., 2003. – 219 с.

Надійшла до редакції 05.11.2009 р.

УДК 343.979 (477)

Б.М. Головкін, канд. юрид. наук
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, м. Харків

Я-КОНЦЕПЦІЯ ОСОБИСТОСТІ КОРИСЛИВОГО НАСИЛЬНИЦЬКОГО ЗЛОЧИНЦЯ

Я-концепція – психологічна категорія, яка майже не використовується в кримінологічній доктрині при дослідженні особистості злочинця. Водночас її гносеологічний потенціал є досить суттєвим, а тому має бути сповна використаний у дослідницьких інтересах кримінології, яка традиційно претендує на роль комплексної науки. У психології поняття «Я-концепція» тлумачиться як відносно стійка система уявлень особистості про себе, що ґрунтується на усвідомленні й оцінюванні своїх фізичних, характерологічних та інших властивостей. Це інтег-

рований образ власного Я, на підставі якого людина формує свої відносини з іншими [6, с. 398]. Звідси випливає, що Я-концепція – доволі складне онтологічне утворення, що включає Я-образ, ставлення до себе, пошуки сенсу життя, розуміння свого призначення в суспільстві. Можна сказати й так: якщо ціннісні орієнтації виражають зміст моральної сфери особистості, то Я-концепція – духовної. Узагальнююча характеристика моральної й духовної царини свідчить про міру соціальної зрілості особистості корисливого насиль-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

ницького злочинця, а також вказує, так би мовити, на доброякісність чи дефектність саме особистісного складника цієї людини, тим самим викриває ймовірні причини її корисливої спрямованості, реалізованої в насильницьких засобах дії.

Я-концепція – своєрідний засіб соціальної адаптації й раціоналізації власної поведінки особи через систему дихотомічних оціночних установлень «Я» і «не-Я». Взагалі-то Я-образ дволикий, оскільки включає «Я-бажане» і «Я-реальне», або «Я-декларативне» та «Я-справжнє». У соціалізованих осіб із цілісним світоглядом, просоціальною спрямованістю особистості, стійкими моральними й правовими позиціями «Я-бажане» і «Я-реальне» гармонійно узгоджуються, перебувають у консонансі (за Л. Фестингером [8, с.16, 17]). Натомість в осіб з дефектами соціалізації, які мають суперечливий світогляд, антисоціальну спрямованість особистості, нестійкі моральні й правові позиції, подвійні стандарти життєдіяльності «Я-бажане» та «Я-реальне» суперечать між собою, дисонансують [8, с.16, 17]. У будь-якому разі обидва лики особистості порівнюються ціннісними еталонами, соціальними ролями, поведінковими

стандартами, що визнаються нормою, усвідомлюється характер відповідності їм. Подібна неузгодженість впливає на рівень самооцінки й самоповаги особи. Щоб зменшити дисонанс, вони вдаються до самовиправдовування, свідомого чи неусвідомленого викривлення інформації про себе, створюють хибний Я-образ і подають його оточуючим. Як слушно зазначив Т. Шибутані, кожного разу, коли радикально змінюється соціальний статус особи, змінюється і її Я-концепція [10, с. 207].

Ураховуючи твердження вченого, почнемо з дослідження *аспекту презентації Я-образу оточуючим*. Усвідомлення особами, засудженими за вчинення корисливих насильницьких злочинів, свого відмінного від усіх громадян статусу «злочинець», а тим паче «засуджений, який відбуває покарання в місцях позбавлення волі», презюмує не тільки осуд з боку держави, а й негативне ставлення до них оточуючих після звільнення, наперед визначає інше соціальне становище «раніше судимого», що відрізняє його від решти добропорядних громадян. Незважаючи на деформації ціннісно-нормативної структури особистості, корисливі насильницькі злочинці були, є й будуть членами сус-

пільства, а значить, орієнтуватимуться в оцінках і самооцінках на суспільні еталони, загальноприйнятні ролі, цінності й норми, усталений порядок соціалізації, бажані з огляду на престижність і загальне визнання соціальні статуси.

Із власного досвіду спілкування з корисливими насильницькими злочинцями в колоніях склалося враження, що ці особи все ж таки усвідомлюють власну соціальну неспроможність, низьку соціальну якість своєї особистості і що більшість із них, спілкуючись з дослідником наодинці, не публічно визнають, що в соціально прийнятному розумінні вони не реалізувались, не виправдали сподівань рідних і близьких, не здійснили власні прагнення соціального сходження й визнання, а зараз розчаровані своїм незavidним становищем у суспільстві. Щоправда, побідне визнання рідко звучить публічно, бо воно загрожує так званому діючому статусу злочинця, йде врозріз із субкультурними нормами поведінки й цінностями, задекларованими у кримінальних колах. І саме в такому роздвоєнні особистості, ймовірно, криється причина глибокого когнітивного дисонансу, конфлікту між «Я-бажаним» і «Я-реальним», між знанням і діями, між тим, як має бути, і тим, що

фактично зроблено. Когнітивний дисонанс негативно позначається по самоповазі, почутті власної гідності, стимулює самовиправдовування, нарікання на соціальну несправедливість, бажання подати свою персону (Я-образ) у кращому світлі з метою штучного поновлення втраченого статусу добропорядного члена суспільства.

Ставлення до себе як один із ракурсів Я-концепції досить складно вивчати. Із цього приводу Т. Шибутані відмічав, що рідко хто з людей ставить собі запитання, хто він є і чого насправді вартий [10, с.182]. Можливо, й так, бо, на перший погляд, для цього дійсно потрібно мати навички самоаналізу, філософський склад мислення, цілісну картину світосприйняття, а найголовніше – необхідно усвідомлювати відповідальність за обраний життєвий шлях, не шукати крайніх у негараздах соціального сходження. Почуття відповідальності притаманніше соціально зрілим особистостям, чого бракує основній масі корисливих насильницьких злочинців. Більшою мірою формування ставлення до себе залежить від самозадоволення, наявності підстав пишатися власними соціальними досягненнями, зайнятим положенням у суспільстві й соціальних групах, належ-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

ністю до когорти успішних людей. За браком таких підстав для самозадоволеності й самопіднесення особи намагаються злитися із сірою безликою людською масою, виправдовуючись на зразок: «живемо, як усі», «крадемо, як усі», «пиячимо і вживаємо наркотики не більше від усіх», «у молодості всі вчиняють помилки» та ін. У будь-якому разі кожен має більш-менш адекватну самооцінку, а що стосується корисливих насильницьких злочинців, то психологами завищення самооцінок видається доведеним фактом. Джерелом завищених самооцінок насправді може бути незадоволеність собою, також це є свідченням низької адаптованості до ціннісно-нормативних середовищних вимог. Непереконливі соціальні звершення в корисливих насильницьких злочинців компенсуються перекладанням відповідальності за неуспіх соціалізації на оточуючих. При цьому достатня для самоповаги самооцінка забезпечується узагальненим твердженням на зразок: «не гірший від інших», «спроможний мати більше, ніж маю зараз», «потрібно бути рішучішим, щоб одразу взяти силою все необхідне для життєвого успіху й матеріального благополуччя» та ін.

Буттєвий ракурс Я-кон-

цепції полягає в усвідомленні своєї самотності, рефлексії індивідуальності, в осмисленні життєвого шляху й пошуку сенсу життя. Ю.М. Антонян зазначає, що навіть найжорстокіші насильницькі дії, завжди мають свій внутрішній смисл, особа їх учиняє заради чогось, якоїсь вигоди, психологічного виграшу, нехай і не завжди чітко зрозумілого для оточуючих і самої себе. Через це прояви агресивності й жорстокості із суб'єктивної, особистісної сторони ніколи не бувають безглуздими [1, с. 13]. Ми перейняли твердження відомого кримінолога і спробували емпіричним шляхом знайти відповідь на запитання: все ж таки заради чого злочинець обирає насильницький спосіб заволодіння майном, чи дійсно в цьому є особистісний смисл, чи, можливо, такі дії породжені прагматичною логікою повсякденності? Т. Шибутані говорив, що не всі люди розуміють сенс свого існування, виразно відчувають себе індивідуальністю, здатні у виборі ставати над обставинами, контролювати перебіг власного життя, будувати життєві перспективи тощо [10, с. 184]. Продовжуючи логіку цих суджень, припустимо, що для окремих категорій людей не має особливого значення здатність бути індивідуальніс-

тю (за Е.Фроммом), нести відповідальність за власну долю, відчувати спроможність долати складнощі соціального сходування, досягати життєвих цілей легальними способами. Екзистенційний вакуум заповнюється рутинною повсякденністю, примітивним споживанням, жагою володіння матеріальними благами засобами, вільними від законних обмежень, передусім насильством, застосування якого одночасно компенсує смисловтрату й дає змогу утвердити своє Я.

В. Франкл вважав, що смисл первісно задано індивіду об'єктивною дійсністю, а тому самореалізація свідомості відбувається шляхом його пошуків. Люди, які не змогли його знайти, перебувають в екзистенційному вакуумі, який і породжує їх агресивність [9, с. 32-43]. Ми спробували експериментально-діагностичним шляхом дослідити особливості смисло-життєвих орієнтацій корисливих насильницьких злочинців і порівняти їх з корисливими ненасильницькими. Методичним підґрунтям цього процесу стало тестування групи засуджених за допомогою методики «Смисло-життєві орієнтації» (СЖО), розробленої і адаптованої Д.О. Леонтьєвим в 90-х роках ХХ ст. на базі методики Дж. Крамбо і Л. Махоліка [3]. Вона

дозволяє виміряти силу мотиваційної тенденції до пошуків смислу життя. Тестування проводилось у 3-х кримінально-виконавчих установах середнього рівня безпеки Державного департаменту з питань виконання покарань у Харківській області. У тестуванні взяли участь 100 засуджених, які були поділені на 2 групи (по 50 чоловік кожна) – а) основну (корисливі насильницькі злочинці – грабіжники, розбійники, вимагачі, бандити, корисливі убивці) і б) контрольну корисливі злочинці-крадії. Респондентові пропонувалось вибрати найхарактернішу для нього (із 7-ми) градацій й означити цифру, що їй відповідає. Обробка результатів зводилась до сумування числових значень для всіх 20 шкал і переведення сумарного бала в стандартні значення [3, с. 3]. Субшкали тестового матеріалу охоплювались шістьма факторами: (1) 6 пунктів, об'єднані загальною назвою «життєві цілі», тобто наявність покликань, життєвих цілей, намірів; (2) 2 пункти умовно можна назвати «вірність хибному шляху»: йдеться про надмірне почуття обов'язку навіть у випадках внутрішнього протесту проти покладених на себе зовов'язань; (3) 6 пунктів під загальною назвою «інтерес та емоційна насиченість життя»; (4) 5 пунктів відповідають за са-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

моререалізацію, виражають почуття особистісного успіху в повсякденному житті; (5) 4 пункти під кодовою назвою «Я – господар життя» показує усвідомлення особою можливості впливати на перебіг життя; (6) 5 пунктів, загальна назва «керуваність життя», демонструють упевненість людини в принциповій можливості самостій-

ного здійснення життєвого вибору [3, с. 11, 12]. На підставі факторного аналізу Д.О. Леонтьєв виділяє 5 субшкал, які включають локус контроль і загальний показник. Обробка результатів тестування за методикою СЖО провадилася згідно із запропонованим ключем. Результати дослідження наведені в таблиці 1.

Таблиця 1

Поділ результатів тестування корисливих насильницьких злочинців за методикою «СЖО» (Д.О. Леонтьєва)

Шкали	Бали		Нормативне значення
	Основна група (корисливі насильницькі злочинці)	Контрольна група (корисливі ненасильницькі злочинці)	
1. Цілі в житті	22,46	26,86	32,90
2. Процес життя	32,16	29,14	31,09
3. Результативність життя	18,24	22,68	25,46
4. Локус-контроль Я	21,14	20,68	21,13
5. Керуваність життям	28,68	24,46	30,14
6. Загальний показник	96,14	97,10	103,10

Аналіз шкали 1 – «цілі в житті» – показує, що за цим показником основна група поступається контрольній: 22,46 балів проти 26,86. Проте обидві вони далекі від нормативного значення 32,90. Наведені результати говорять про загальну тенденцію розмитості майбут-

нього у злочинців, про невизначеність життєвих планів, зацикленість на поточних подіях і низьку осмисленість свого існування, що особливо притаманно корисливим насильницьким злочинцям. У більшості з них смислова регуляція поведінки відбувається на рівні

задоволення повсякденних вітальних потреб і примітивних життєвих інтересів, які фактично набувають самостійного статусу індивідуальних цінностей. Той факт, що у злодіїв більше життєвого оптимізму, свідчить про їх кращу соціальну адаптованість. Вони знають, що коли на волі не складеться нове життя, то за рахунок крадіжок вони завжди зможуть прожити. У корисливих насильницьких злочинців ситуація дещо інша. Колонія забере силу, молодість, часову перспективу, а якщо зважити на брак належної освіти й професії, побутову й сімейну невлаштованість, то майбутнє таки лякає. Представники основної групи більше переймаються нинішнім станом справ, намагаються вижати максимум з подій поточного моменту. Про це свідчать найвищі бали за шкалою «процес життя», або його інтерес та емоційна насиченість (32,16), жити потрібно щомиті, заради себе і брати від життя якомога більше вигоди й задоволень.

Д.О. Леонтьєв указує, що високі бали за цією шкалою порівняно з іншими *характеризують гедоніста* (курсив автора – Б.Г.), який живе сьогоденням [3, с.13] Видається, що до гедоністично-розважального й престижно-споживацького спо-

собу життя в них не згасає інтерес, бо це своєрідна компенсація смислодефектності в загальносоціальному значенні. Соціальна й моральна незрілість, нерозвиненість смислової сфери, фіксація на миттєвих бажаннях і примхах гранично примітивізують мотиваційний процес. Цілепокладання має локальний характер, а ціледосягання ставиться в залежність від сприятливого розвитку ситуації або пошуків слушної нагоди для реалізації злочинних намірів.

На відміну від основної групи, у представників контрольної менший інтерес до процесу життя (29,14 балів). Вони знають, що їх навички з роками лише вдосконалюються, з'являються досвід, потрібні зв'язки у злочинному світі, витримка й розсудливість, загострується відчуття небезпеки, що вкупі відкривають непогані можливості забезпечити елементарні потреби за рахунок крадіжок. До того ж представництво крадіїв у місцях позбавлення волі є найчисельнішим, традиції усталеними, інтереси корпоративними, строки покарань нетривалими, що дозволяє легше переносити тягар неволі, обмінюватися злочинним досвідом і впевнено очікувати звільнення.

Шкала 3 – «результатив-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

ність життя» – відбиває задоволення самореалізацією, продуктивністю пройденого життєвого шляху. За цією шкалою бали в обох групах (18,24 і 22,68 відповідно) не досягають нормативного значення 25,46. Корисливі насильницькі злочинці порівняно більше незадоволені прожитим життям, оскільки не вважають себе успішними, відчувають низьку самореалізованість, непідкріплення життєвих домагань трудовою наполегливістю і статусними звершеннями, про що вже неодноразово йшлося. Драма життєздійснення розгортається не за тим сценарієм, якого в ідеалі прагнули ці особи. Відчуття незадоволення собою руйнує життєві плани, дезорганізує життєвий уклад, загострює увагу на важливості сьогоднішнього. Звідси беруть витoki особистої капітуляції перед драмою життєздійснення, неспроможністю оволодіти невизначеністю майбуття.

Шкала 4 «Локус-контроль Я» демонструє самооцінку, уявлення про себе як упевнену в своїх силах особистість, наділену достатньою свободою вибору шляху життєздійснення, саморозвитку. Показники по основній групі (21,14 балів) навіть перевищують нормативне значення 21,13, що зайвий раз підкреслює завищену самооцінку

в корисливих насильницьких злочинців. Контрольна група несуттєво відстає – 20,68. Отримані результати показують, що корисливі насильницькі злочинці позиціонують себе з вольовими натурами, які усвідомлюють обраний ними шлях соціального сходження.

Аналіз показників 5 шкали – «керованість життям» – віддзеркалює здатність злочинців виробляти стратегічні життєві плани, підкріплені особистою ініціативою, трудовими зусиллями й індивідуальною відповідальністю. Ідеться про світоглядну позицію бути господарем власної долі, відповідати за свій життєвий вибір, приймати загальносуспільні цінності, формувати чітку картину світоустрою. Показово, що ні основна (28,68 балів), ні контрольна група (24,46) такими себе не вважають (нормативне значення – 30,14). Даний факт іде врозріз щойно відміченим завищеним самооцінкам, удаваній самостійності й публічній упевненості у правильності обраного ними шляху. Насправді низькі показники «керованості життям» обумовленні низькою соціальною адаптацією, гедоністичною схильністю плисти за життєвою течією й отримувати насолоду від «тут і зараз будь-що», скептичною позицією про марність змін на краще, бо

останні мало залежать від індивідуальних життєздатних зусиль.

За загальним показником осмисленості життя обидві групи не досягають рівня нормативних одиниць (103,10): оскільки основна група складає 96,14, а контрольна – 97,10. Занижений показник свідчить про те, що корисливі насильницькі злочинці не знаходять себе в житті, погано уявляють своє призначення в суспільстві. Певною мірою це пояснюється світоглядною позицією утриматися «на плаву», закріпитися в наявному статусі, мати за мету виключно особисті інтереси, нікому не довіряти й ні у що не вірити. За словами А. Камю, якщо ні у що не віриш, ні в чому не бачиш смислу, не маєш чітких життєвих пріоритетів – все дозволено, й нічого не має значення [2, с. 63]. А. Маслоу зауважував також, що люди, які перебувають у стані безцільності існування, не вірять ні в які цінності та смисли, переконані в тому, що вони не в змозі змінити світ на краще, а тому обмежуються безглуздими витівками й деструктивним протестом [4, с. 206]. Щоб надати своєму життю бодай найменшого сенсу, ці особи знаходять у злочинах джерело протестної свободи й особистого смислу самоутвердження [7,

с. 106].

Отже, дослідження смисло-життєвих орієнтацій корисливих насильницьких злочинців показало, що регуляція ними своєї поведінки відбувається на нижчому рівні прагматичного життєвого сенсу. Статусу самостійних цінностей фактично набуває повсякденна життєва практика, обмежена гедоніськими інтересами й вітальними потребами з низькою побутовою культурою споживання матеріальних благ. Низькі показники осмисленості життя підтверджують раніше висловлені припущення про низьку соціальну адаптованість цих злочинців, несформованість смислової функції мотивації. Психологічний досвід доводить, що ці особи мають дифузний світогляд, розуміють беззмістовність життєвого шляху, виявляють незадоволення собою, складно опановують невизначеність майбутнього, намагаються заповнити пустоти часткової смисловтрати протистоянням нормативним вимогам суспільства у сфері виробництва і споживання матеріальних благ. Звідси – болісне сприйняття соціальної низькостатусності, дефектного самоздійснення, нарочите самопіднесення в колі найближчого оточення, складно поєднані прагнення компенсувати свої

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

нереалізовані соціальні можливості в досягненні високих матеріальних стандартів з одночасним намаганням покарати успішніших членів суспільства, яким це вдалося, щоб у такий спосіб самовиразитися, підняти самооцінку, додати значущості власній особистості, утвердити соціальне буття, надати йому смислу.

С.Г. Московичов пояснював недосконалу осмисленість життя молоддю певної категорії дією механізму «ефекту неадекватності, що породжує прагнення до самоствердження» [5, с. 89-93]. Неадекватні реакції на неуспіх у досягненні життєво важливих цінностей-цілей виявляються в розумінні власного соціального й емоційного неблагополуччя, впертому ігноруванні невдач, надмірній наполегливості, небажанні знижувати життєві запити. Усе це призводить до специфічного стану свідомості, при якому заперечується думка щодо особистої першопричини невдач, актуалізується прагнення перекласти провину на інших, виправдатися через посилання на об'єктивні обставини, внаслідок чого виникає стійке почуття образи й переконаність у несправедливості ставлення оточуючих. Ефект неадекватності – своєрідна захисна реакція, що відгороджує особу від не-

приємної реальності невдач соціального сходження й допомагає зберегти належну самооцінку за обставин, що вимагають перегляду ставлення до себе. Отже, коли завищені домагання й висока самооцінка суперечать незначним статусним досягненням, виникає невдоволення собою, яке компенсується прагненням до самоствердження шляхом порушення нормативних приписів і кримінально-правових заборон [5, с. 91-93].

Напевно, досить складно дати однозначну відповідь на первісно поставлені запитання: заради чого досліджувана категорія злочинців обирає насильницький спосіб заволодіння майном і чи є в цьому дійсно буттєвий смисл? Судячи із встановлених низьких показників осмисленості життя, якихось чітких ідейних засад життєздійснення, окреслених перспектив майбутнього в них не спостерігається. Але основна маса корисливих насильницьких злочинців прагне забезпечення безмежного споживання матеріальних благ, задоволень і беззмістовного дозвілля. Недостатня усвідомленість ними сенсу життя зовсім не означає відсутність останнього як такого. Якщо узагальнити смислотворчі модуси світогляду особистості розглядуваних зло-

чинців, вимальовується центральна вісь орієнтирів їх духовного розвитку – насильницька експансія матеріальних благ, яка будучи смисловим концептом смисловий концептом особистості такого злочинця, має певний екзистенційний зміст. За усим вищезазначеним так чи інакше стоїть матеріальне утвердження себе в потоці драми життєздійснення, значущості свого Я в суспільстві й соціальних групах, намагання заявити про себе в такий спосіб, а також прагнення домінувати й повелівати оточуючими, відбирати силою те, що по праву належить іншим. Насильницька експансія матеріальних благ – це форма

буття ціннісних орієнтацій, що становлять зміст світогляду як ключової одиниці спрямованості корисливих насильницьких злочинців. Засобами корисливого насильства ця категорія злочинців прагне не тільки незаконно збагатитись, а й якнайшвидше досягти стану емоційного благополуччя, нівелювати негативну оцінку з боку суспільства і оточуючих, додати значущості своїй особистості при соціальній взаємодії з іншими людьми. Як результат усього цього – фіксація на щомиттєвих подіях особистого розвитку, з яких можна отримати максимальну користь для себе ергономічними засобами фізичної переваги.

Список літератури: 1. Антонян Ю.М. Психология убийства. – М.: Юрист, 1997. – 304 с. 2. Камю А. Сочинения: В 5-ти т. – Т. 3. – Х., 1998. – 575 с. 3. Леонтьев Д.А. Тест смысложизненных ориентаций (СЖО). – М.: Смысл, 1992. – 16 с. 4. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики. – СПб, 1997. – 535 с. 5. Московичев С.Г. Проблемы мотивации в психологических исследованиях. – К.: Наук. думка, 1975. – 143 с. 6. Психологічна енциклопедія / Авт. і упоряд. Степанов О.М. – К.: Академвиздат, 2006. – 424 с. 7. Тазин И.И. Мотивационно-смысловая сфера личности преступника и ее значение в судебно-следственной практике. – М.: РАП, 2008. – 192 с. 8. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса. – СПб.: Речь, 2000. – 320 с. 9. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 366 с. 10. Шибутани Т. Социальная психология / Пер. с англ. В.Б. Ольшанского. – Ростов н/Д: Феникс, 2002. – 544 с.

Надійшла до редакції 20.11.2009 р.